

הרב יהושע ינקלביץ והרב צבי הרציג ירושלים

מצות תכלת בזמננו

העולה מדברי רבותינו ז"ל אודות מצות התכלת וחיוביה בזמן הזה

גדר מצות תכלת בציצית

כתב הרמב"ם (פ"א מהל' ציצית ה"ג): "במצוה זו שני ציורות, שיעשה על הכנף ענף יוצא ממנה, ושיכרוך על הענף חוט תכלת".

איתא בגמרא (מנחות מג:): "גדול עונשו של לבן יותר מעונשו של תכלת" [מכלל שיש עונש למי שיש לו תכלת ואינו מטילו, ואינה 'רשות' בלבד].¹
בתוספות (בבא מציעא סא: ד"ה שתולה) מברואר, כי מי שאינו מטיל תכלת בטליתו "עובר על מצות ציצית".

וכן איתא בס' ערוגת הבשם (מתלמידי בעלי התוספות, ח"ג ע' 210): "אם יש לו שני מינין [לבן ותכלת] ואינו רוצה כי אם במין אחד, מכין אותו עד שתצא נפשו כדין כל מצות עשה".²

וע"ע בשו"ת בית הלוי (ח"א סי' מב) שכתב שמי שיש לו תכלת ומטיל לבן בלבד, עובר על כל תגרע.³

1 וכתבו הנצי"ב (העמק שאלה, שאילתא קכו, ב) והארצות החיים (סי' יג, ב) שזה גם למאי דקיי"ל תכלת אינו מעכב את הלבן, וכן מוכח בדברי הרי"ף והרא"ש (על הגמ' שם) והרמב"ם (פ"ב הי"ב).

2 לשון 'חיוב' מופיעה לגבי התכלת בדברי ראשונים נוספים בסוגיית 'סדין בציצית' (שבת כה:), והם: התוספות, הרמב"ן (במלחמות), הרשב"א, המאירי, תוס' הרא"ש והר"ן (על הרי"ף); והרא"ש (תוס' הרא"ש יבמות ח: ד"ה מלמד) אף כינה מצות תכלת "עשה של חובה". וכ"כ הלבוש (הקדמה ללבוש או"ח): "...שחייב האדם ללבוש תכלת בציצית בכל יום אם ימצא וכו'".

3 וכ"כ השפת אמת ר"ה כח:; ונראה שכן דעת המ"ב בביאור הלכה סי' לד ד"ה יניח, וכ"כ הגרי"פ פערלא זצ"ל בפירושו לסה"מ לרס"ג מצוה ז. ואף שאמרו בגמ' (מנחות לח:): שאם אין לו תכלת צריך להטיל לבן, כבר כתבו האחרונים (שפת אמת סוכה לא:; קהילות יעקב ר"ה סי' ט"ז ועוד) שלא נאמר כל תגרע אלא כשאפשר לו לעשות המצוה בשלמותה ולא עשאה, אבל כשנאנס אין בזה כל תגרע. וע"ע בבית הלוי (הנ"ל) שביאר באופ"א.

מצות תכלת בזמן הזה⁴

כתב המהרי"ל (שו"ת החדשות סי' ה):⁵ "...וסברא הוא שמא יחזור דבר לקלוקולו שיהא התכלת מצוי, כש"כ למאי דכתב סמ"ג (עשה כו) דאותו דג חלזון הוא בים המלח⁶ וכתב סימנין בקל היה לעשות תכלת...".

וכן כתב החמדת שלמה (אה"ע סי' ט כג): "אין הדבר מוכרח שלא ימצא תכלת אף בזה"ז אם נעמוד על כל הבדיקות כמו שהעתיקים הרמב"ם ז"ל בהל' ציצית". והארצות החיים (להמלבי"ם, סי' ט, מא) כתב:⁷ "ועי' בשו"ת הרדב"ז [סי' תרפ"ה, שכתב] ואפשר שעד היום הוא [-החלזון] מצוי אלא שאין יודעין לצודו עכ"ד, ולפי"ז י"ל דגם בסדין בציצית יש חשש דשמא ילמדו [לעשות תכלת בזה"ז]".

גם בדברי גדולי הראשונים מצינו אסמכתאות לזה:
הרי"ף והרא"ש⁸ הביאו הלכות של תכלת על אף שאין דרכם להביא הלכות שאינן נהוגות בזמן הזה.

בספר החינוך (מצוה שפו) איתא: "וזה ימים רבים לישראל לא שמענו מי שזכה לתכלת בטליתו" ודייק האדמו"ר מראדזין מזה, שמ"מ אין זה דבר שאינו אפשרי].

-
- 4 לברר שמצוה זו נוהגת בזה"ז וש אפשר להחזירה בלא מסורת.
 - 5 בא ליישב שיטתם של ר"ת והגאונים שגם בזמן שאין תכלת בגד פשתן פטור מציצית [ואף מחוטי לבן], על אף שטעם הפטור נוגע רק בזמן שהתכלת מצויה [משום הגזירה שמא יבוא לידי איסור שעטנז].
 - 6 הסמ"ג העתיק את סימני החלזון מהרמב"ם (פ"ב מהלכות ציצית הל' ב), ובי"ם המלח' כוונתו לים הגדול, וכן דרך הרמב"ם בכל מקום לקרוא לים הגדול 'ים המלח' וכי כן נקרא בערבית 'אלבחאר אל-מאלח'] (עי' פ"י מהל' כלאים ה"א ובמקו"צ שם, וכן בקרית מלך למרן הגר"ק שליט"א, וכ"כ הרד"ל בביאורו לפרד"א פ"ח, והגר"ח סופר שליט"א האריך בזה בקובץ בית אהרן וישראל גליון צז).
 - 7 בא להסביר שיטת ר"ת שיש לפטור בגד פשתן מציצית גם בלא תכלת כנ"ל, וכ"כ העולת תמיד (ט, ג): "דשמא יתגלה תכלת ויביא לידי איסורא דכלאים", והובא במ"ב סי' ט בשע"צ אות כג.
 - 8 הל' קטנות בסוף מס' מנחות, וכן העיטור, רבינו ירוחם, הנמוק"י, ריבב"ן ועוד הביאו הלכות תכלת, על אף שאין דרכם להביא הלכות שאינן נהוגות בזמן הזה.

והרמב"ן (מלחמות, מס' שבת, יב: מדפי הרי"ף) כתב: "והנה לבעל המאור [שס"ל שהתכלת מעכבת את הלבן] עכשיו במקומות הללו [שאינן תכלת] אין אדם צריך להטיל לבן לבדו" [ודייק מזה הגרי"פ פערלא (קובץ נועם כה ע' קמא) שבשאר מקומות ייתכן שהתכלת מצויה אף בזמננו].

מקור התכלת – החלזון

"תכלת אין כשרה אלא מן החלזון"⁹, שלא מן החלזון פסולה" (תוספתא מנחות ט, ו).¹⁰ חלזון הוא תולעת (רש"י סנהדרין צא. ד"ה חלזון, ויקרא כא, כ ורא"ם שם)¹¹ ישיש לו נרתיק (דברים רבה ז, יא; שה"ש רבה ד, יא; פסיקתא דרב כהנא פ' בשלח; מדרש תהלים פ' כג:

9 משמע שכל צבע בגוון התכלת שבא מכל חלזון [שהיה לפני חז"ל], כשר לתכלת, שהרי בגמ' ובתוספתא כתוב חלזון סתם [ולא נתייחד סוג החלזון הכשר, כדרך שנתפרש שם בענין תולעת שני שהוא דוקא "מן התולע שבהרים, הביא שלא מן התולעת שבהרים פסולה"]; או ייתכן שאין יותר ממין אחד של חלזון שאפשר להוציא ממנו צבע תכלת [ולכן אם הצלחנו להוציא צבע תכלת מחלזון מוכרח שזהו החלזון של חז"ל]. וע"ע בפ"י מהר"א פולדא לירושלמי (כלאים ט, א) שמבואר מדבריו שכל הצורך בחלזון [והפסול בקלא אילן] הוא שיהיה הצבע מדבר "שיש בו רוח חיים" [וכמשמעות הירושלמי שמדובר שם בצבע ולא בחומר הצבוע, שלומדים דווקא מ'תולעת']. ונמסר בשם הרי"ז הלוי ז"ל (חי' הרי"ז הוצאת מישור, עניינים בש"ס, סי' ב, וכן נקט התפא"י בקופת הרוכלין), שכל הפסול של קלא אילן הוא בגלל שאינו עומד ביפיו, אך צ"ע מהתוספתא הנ"ל, וצ"ל שלדבריהם הצורך בחלזון הוא גופא כדי שיהיה צבע שעומד ביפיו.

10 וכ"א במס' ציצית "שאינן צובעין תכלת אלא בחלזון", וע"ע מנחות מב: "האי תכלתא היכי צבעיתו לה, מייתינן דם חלזון", וכן פסק הרמב"ם פ"ב ה"א מהל' ציצית.

11 וכ"א בראב"ה שבת סי' קצד, ר"ש וראב"ד על תו"כ מצורע ה פרשת א ה' יד; וע"ע בירושלמי שבת פ"א ה"ג ובמפרשים שם [שרק מזה שחלזון חי יותר מו' חדשים אנו יודעים שיש לו גידים ועצמות, ובלי זה היה נראה שאין לו], ובחי' המיוחסים להר"ן שבת קז. שכ' "שאני חלזון שהוא גוף אטום כחלזונות הללו שבאשפות ואינו בעל איברים", וכן הוא בריטב"א שם עה. בשם הרמב"ן והרא"ה.

ומ"מ אין בזה חסרון של 'מן המותר בפיו'; עיין בשו"ת נו"ב (מהדו"ת או"ח סי' ג) ובשו"ת חת"ס (יו"ד רעו) ובאבן האזל (פ"א מהל' כלי המקדש ה"ג), וכן בירר האדמו"ר מראדין בספרו פתיל תכלת; והרדב"ז (מצודת דוד טו ע"ב) כתב בפירושו שהחלזון הוא בריה טמאה, וכן נקט מרן הגרי"ש אלישיב זצ"ל בפשיטות שהוא מין טמא (קובץ תשובות ח"א סי' ט).

"צא ולמד מן החלזון שכל זמן שהוא גדל נרתיקו גדל עמו"¹²; הרי ש'חלזון' הוא הנקרא 'snail' באנגלית, ו'חילזון' או 'שבלול' בעברית.

גם מרש"י (דברים ה, ד) והרא"ש (דברים כח, ד) נראה כן [רש"י שם מעתיק את המדרש הנ"ל "צא ולמד מן החלזון" ובמקום 'חלזון' כותב 'חומט',¹³ וז"ל: "ואף קטניהם כמו שהיו גדלים היה גדל לבושן עמהם, כלבוש הזה של חומט שגדל עמו", ורש"י בעצמו (ויקרא יא, ל; חגיגה יא.) תרגם 'חומט' – 'לימצ'ה', וכן תרגם את המילה 'שבלול' (שבת עז:);¹⁴ וגם הרא"ש העתיק את המדרש הנ"ל ובמקום 'חלזון' כתב 'שבלול';¹⁵ וכן פי' רש"י (ע"ז כח:): בהדיא: "משקדי חלזוני: לימץ"¹⁵ בלע"ז; וכן איתא בפ"י רגמ"ה (בכורות לה:): "חלזון קורין בלעז לימץ" [לימצ'א – 'limace' בצרפתית הוא הנקרא 'חילזון' או 'שבלול' בעברית ו'snail' באנגלית].
וכן משמעות המילה 'חלזון' בערבית¹⁶ (ספר השרשים לר"י אבן ג'אנח, ערך ש-ב-ל)¹⁷.
וכן כתבו להדיא, שהחלזון הוא 'חומט'¹⁸: היעב"ץ (בפ"י סידורו פ' ציצית בקר"ש), המהר"י כהן (חתן המהר"ל, בפ"י על מדרש תהלים הנ"ל), התפארת ישראל (ע"פ הערוך, בהקדמתו לסדר מועד), התבואות הארץ (ח"ב פ"א), המתנות כהונה והעץ יוסף (בדברים רבה הנ"ל).

12 וכ"כ הערוך ערך חלזון ב', ומוסף הערוך ערך חלזון ג', שהוא מוקף, וכן מפורש בפיהמ"ש להרמב"ם כלים פ' יב, א (בתרגום הר' עזרא קורח): "או שקשר חלזון בראשו: הוא הצדף של בעל חי הימי הנקרא חלזון".

13 המשווה בין המדרש הנ"ל לדברי רש"י, יראה שדבריו שם הם העתק מהמדרש, ועי"ש ברבינו בחיי שהעתיק את כל דברי המדרש כצורתם וגם הוא כתב 'חומט' במקום חלזון.

14 ועי' בבראשית רבה (פר' נא, א): "כמו שבלול תמס יהלון... כהדין כליי סיליי לימצא" [המדרש עצמו מתרגם 'שבלול' כ'לימצא'].

15 ע"פ ספר המתרגם שם (בעמ' א'), וכ"ה בספר תרגום הלע"ז (ערך נימין, ע"פ רש"י כת' פרמא), וכ"ה בהגו"צ במהדורת עוז והדר, וכן תיקנו במהדורת וגשל; ומסתבר שבכ"ה היה כתוב "לימץ", ונשתבש ל"לימין" [ע"י הפרדת ה'ין] בדפוס ויניציה, ומשם ל"נימין" בדפוס וילנא.

16 ועיין ראב"ע (ויקרא יא, יג), ש"ש כדמות ראייה" מערבית ללש"ק "בעבור היות שתי הלשונות קרובות" (ע"ע מגילה יח.); וכל שכן לארמית (ע"י רמב"ן שמות ל, כג, והקדמת ספר המעריך).

17 וכן הוא במילונים של ערבית ופרסית עד היום; וע"ע בספר המדריך המספיק לר' תנחום הירושלמי [תלמיד הרמב"ם] ערך 'חלזון' שכתב: "חלזון... הוא 'אלחלזון' בערבי גם כן".

18 וכוונתם ככה"נ לחילזון עם קונכיה, כנ"ל.

זהות חלזון התכלת

בחז"ל מבואר שהחלזון שממנו היו עושים את התכלת היה ניצוד בחלקו של זבולון (מגילה ו. ; תרגום יונתן פ' וזאת הברכה לג, יט, וספרי שם) על חוף הים הגדול בין סולמא דצור לחיפה (שבת כו.).¹⁹

כמרכן, ידוע לנו מהנביאים והכתובים ומדברי חז"ל, כי אומות העולם השתמשו גם הם בצבע התכלת המופק מהחלזון.²⁰

והנה בספרי חכמי או"ה²¹ הוזכרה רבות צביעת צבע כחול²² וסגול מזן חלזון הנקרא פורפורא, אשר מקום עשייתו היה בארץ ישראל באזור צור וצידון.

וכתב היעב"ץ (מטפחת ספרים פ"ד): "ובענין צידת חלזון אמרו... מסולמא דצור ועד חיפה, וכדבר הזה ממש כתבו גם סופרי אומות העולם, כותבי ישובי המדינות והנמצא בה לצורך העולם, וזכרו שלא נמצא במקום אחר הדג שצובעין בדמו

19 ועיין בס' כפתור ופרח (פ' יא ; ח"ב ע' פג במהדורה החדשה) שהוכיח מגמ' זו שמקומות אלו הן מחלקו של זבולון. יש לציין שהעיר חיפה היתה מכונה אצל או"ה 'פורפיריום', ככה"נ על שם צביעת הפורפורא שהיתה שם.

20 ירמיהו י, ט; יחזקאל כג, ו; שם כז, ז; ושם שם, כד; דה"י ב, ב, ו; אסתר א, ו; שם ח, טו [עיי"ש בראב"ע נוסח ב' שמדובר בתכלת מהחלזון]; וע"ע בראשית רבה מקץ פר' צא [שם מבואר שהגויים השתמשו בחלזון ולא רק בתכלת], וכן בשבת כו. ועירוויין צו. ;, וכ"מ מדברי הרדב"ז סי' תרפה והפני יהושע שבת עה ע"א.

21 אריסטו [חי בתחילת תקופת בית שני] (בספרו היסטוריה אנימליום), סטראבו (בס' גיאוגרפיה), ויטרוביוס (בס' די ארכיטקטורא) [שניהם חיו בסוף בית שני], פליניוס (באנציקלופדיה שלו 'תולדות הטבע', המקיפה את כל הידוע על הטבע בימיו, שם הרחיב הרבה בנושא הצבעים) [חי בזמן החורבן], ועוד.

22 בלשונם 'יקינטיון', 'ליווידוס', או 'קונכיליא'. רבי אברהם הרופא [שבהקדמת ספרו כ' שהיה בקי בלשונות ובכתבי היוונים והרומיים, ובקיאותו הגדולה ניכרת לאורך כל ספרו] כתב בס' שלטי הגיבורים (פ' עט) שתכלת נעשית מדם הפורפורא, וגם (פ' מד) שתכלת "הוא הצמר הצבוע כעצם השמים". מצאנו גם אחד מחכמי האומות הקדמונים (אפיפניוס מסלמיס, בתוך ספרו על אבני החושן) שכתב שהספיר (ספירינון בלשוננו ובלשון חז"ל) דומה לפורפירא, וכדברי חז"ל (חולין פט. ; משנת ר"א פ' יד), שהתכלת דומה לספיר.

תכלת כי אם בין שני מקומות הללו וכו'".²³ [בספרי או"ה הקדמונים לא הוזכר שום בריה אחרת שצובעין בדמה, כי אם חלזון הפורפורא.]
 וכתב השלטי הגיבורים²⁴ (פרק עט): "...רמש הים שנקרא פורפורא, והוא החלזון שצובעין בו התכלת".

וכ"כ החוות יאיר (מקור חיים סי' יח ס"ק ב): "בחידושים כתבתי דם חלזון שבו צובעין תכלת אינו בלו"א [כחול], רק צבע פורפר [סגול] שנעשה מדם דג שנקרא הדג פורפר".²⁵

וכן משמע בראבי"ה (ברכות סי' כה): "וגרסינן בירושלמי²⁶ בין תכלת לכרתי, בין פורפריין ובין פריפיין" [משמע שמתרגם תכלת 'פורפורין' – דבר צבוע מהפורפורא]; גם משמע כן בפרקי דרבי אליעזר (פרק ג) ובאסתר רבה (פרק י) [שמפרשים הפסוק "ומרדכי יצא בלבוש מלכות תכלת וחור" שמרדכי לבש 'פורפריין'].

23 כוונתו שלא הזכירו חכמי האומות שנמצא בכנרת [וגם זכרו במפורש שלא חיה במים מתוקים], ובה לאפוקי מפשטות לשון הזוה"ק (שמות מח: ושמות קמט:): שמשמע שנמצא בים כנרת. וכבר תירצו קושיא זו הרמ"ק והחיד"א [שאין כוונת הזוה"ק לים כנרת הגשמי אלא לספי' מלכות] ועוד, ותירוציהם מובאים באריכות בספר לולאות תכלת (עמ' 145).
 כדברים אלו כתב האדמו"ר מראדזין בעצמו (הקדמה למאמר פתיל תכלת): "וכן בימי היוונים והרומים בימים הקדמונים, היה נחשב צמר הצבוע תכלת ליקרות גדול והיו לאות רוממות השררות... ומלאכת הצביעה היה ידוע אז במדינת טוראס ומעת נהרסה המדינה הזאת וכל סביבותיה בחופי ים התיכון ע"י הישמעאלים נשכח מלאכת הצביעה...". ואין כל ספק שמדבר על הפורפורא של היוונים [ומוכח שסבר שהתכלת של או"ה והתכלת של ישראל אחת הן].

24 לרבי אברהם הרופא, תלמיד מהר"ם קזיס.

25 היה לו כ"כ ברור שהפורפורא הוא החלזון עד שעל סמך זה קבע שגוון התכלת הוא 'פורפור' [סגול] לגבי זמן משיכיר [מפני שעדיין לא נודעה האפשרות לצבוע ממנו גם כחול].

26 דברים אלו אינם לפנינו בירושלמי, אך כידוע אבדו מאתנו הרבה מאמרים מהירושלמי, ואם אמנם ייתכן שאין הראבי"ה מתכוון לתלמוד ירושלמי רק לספר קדום שהיה מכונה 'ירושלמי' (עי' קובץ ירושתינו, שנה א' ע' ריג-רטו בהערה), מ"מ אם הביא אותו הראבי"ה, בוודאי שהוא ספר מוסמך; ועי' ברד"ב בספרו קדמות הזהר, שכתב ש'ספר ירושלמי' הוא כינוי אצל הקדמונים לזוה"ק [או לחלקי זוה"ק שנעלמו מאתנו]. מכל מקום, מדכתב הראבי"ה "גרסינן בירושלמי", משמע שכוונתו לתלמוד ירושלמי.

וכן מפורש במוסף הערוך (ערך פרפירא), ובתועפות ראם על היראים (מצוה ת"א); וכ"נ בספר לימודי אצילות המיוחס להאריז"ל (ל:), ובעמק המלך (יז, יד: "כי זה נקרא פופירא דמלכא ונקרא בגד תכלת"), וכ"כ הגרש"ר הירש בפירושו עה"ת בגרמנית (דברים לג, יט).

הפורפורה מצוי עד היום על חוף הים הגדול בין צור לחיפה, ונודע בשם זה עד היום ביוון²⁷. כיום הוא ידוע בעיקר בשמו המדעי 'מורקס טרונקולוס' ['ארגמן קההקוצים' בעברית], וברור מכתבי חכמי או"ה הקדומים, שכתבו על הפורפורה לפרטי פרטים, כי המורקס המצוי כיום הוא הפורפורה שעליו דיברו הקדמונים.²⁸

כמו כן, נמצאו בין צור לחיפה שרידים של בתי צביעה מתקופת חז"ל עם ערימות של קונכיות ממין מורקס, שבורות במקום הפקת הצבע, וכן חרסים עם שרידי צבע.²⁹

בגמרא (מנחות מב., ב"מ סא:) מבואר, כי על מנת לזייף את התכלת היו משתמשים בקלא אילן [צבע המופק מצמח שקוראים 'אינדיגו' בלע"ז, ו'ניל' בערבית]³⁰. צבע הכחול העשוי מהמורקס דומה ממש לצבע המופק מהקלא אילן עד שאף המולקולות שלהם זהות ממש [אם כי יש חילוקים ביניהם בעמידות הצבע].

27 הוא משמש שם לאכילה אך לא לצביעה [ולכן לא ייתכן שמחמת צבעו הדביקו עליו שם זה].
28 עיין ספר לולאות תכלת (עמ' 263), וכן מוסכם בלי חולק אצל כל חוקרי העתיקות שהפורפורה הוא המורקס של היום. אמנם בזמנם ובמקומם של הגדולים הנ"ל לא ידעו את זהות הפורפורה.

29 עיין בספר התכלת לר"מ בורשטין באריכות (עמ' 257 והלאה). גם על שקלי צור מופיעה דמות הפורפורה; וגם נמצא עמוד בצפון אפריקה שעליו חרוטה תמונת שני חלזונות מסוג המורקס וכן המילה "פורפורום" שמשמעותה 'מקום [עשיתי] הפורפורה', ונמצאו גם אריגים צבועים כחול שהוכח בבדיקות מעבדה שהצבע שלהם הופק מהמורקס טרונקולוס. מצינו שאפשר לברר הלכות מארכיאולוגיה, או לכה"פ להביא ממנה סמך, לגבי הכרעת מנין החוטים בציצית ממת מדבר (ב"ב עד.), סדר הפרשיות בתפלין (פסקי תוס' מנחות צב, סמ"ג עשין כב, והובא בשו"ת מהרי"ל קלז ו כעיקר סמך, ובב"י או"ח סי' לד), משקל השקל (רמב"ן שמות ל, יג, ובהוספה לפי התורה) ועוד.

30 ערוך ערך קלא אילן, ונמו"י (ב"מ לד. מדפי הרי"ף ד"ה אילן), וכן בשו"ת הגאונים (מהד' גינצבורג, כרך ב' עמ' 333) וכ"פ הר"ח (אוצה"ג ב"ק צג:).

ברמב"ם (פ"ב מהל' ציצית ה"א) מבואר שהתכלת היא צבע העומד ביפיו, ושאר צבעונים אינם עומדים כמו התכלת (שם ה"ד) [ובכסף משנה (שם)³¹ מבואר שכוונתו ב'שאר צבעונים' לקלא אילן, שהוא היה נחשב לצבע חזק בזמן חז"ל (ב"ק צג: ויש"ש שם)]. הפורפורה הוא צבע מיוחד בחזקו, והוא הצבע היחיד אשר נודע עליו מימי חז"ל שהוא חזק יותר מקלא אילן.

תיאור החלזון בגמ' מנחות³²

- בגמרא (מנחות מד., והובא גם במס' ציצית א, י) איתא "ת"ר: חלזון זה³³ ...
- "גופו דומה³⁴ לים...". אכן גוון הקונכיה של המורקס³⁵ ירוק דומה לים³⁶ [ויש מהם שצבעם טורקזי ממש]³⁷.

-
- 31 הכס"מ ציין את מקור הרמב"ם בגמ' מנחות מב: לגבי הבחנת תכלת מקלא אילן, שממש רואים שתכלת עומדת ביפיה, והיינו יותר מקלא אילן.
- 32 יש מקום לדון האם תיאור זה מיועד למצוא החלזון מחדש [לאנשים שטרם ראוהו], או שהוא מדבר כלפי מי שכבר מכיר את החלזון, ובא לסיבות אחרות – כגון רמז או דרש כלשהו או להסביר את יקרותה כלשון הסיום של הברייתא "לפיכך דמיו יקריו" – ויהיה הדמיון פחות מדויק [וכן מסתבר, שהרי בזמן כתיבת הברייתא בוודאי שהחלזון היה מוכר].
- 33 כן תיקנו במהד' עזר והדר (החדש) ע"פ כל דפו"י וכת"י, וכ"ה בר' נסים גאון (שבת עד:).
- 34 עי' בשו"ת חכם צבי (סי' נו) שכתב: "בשלמא לומר על דבר שאינו דומה 'דומה' דרך הוא אף דלא דמי כל כך". וכ"כ המשכנ"י (סי' קנו): "וידוע שלשון 'דומה' הוא שאינו לגמרי, רק דמיון קצת, כדאיתא בסוכה (לב). דומה לחרות...". וכן מצינו הלשון "דומה" בדבר שיכול להתפרש בהרבה אופנים, כמו ב"ריאה דדמיה לאופתא" (חולין מז:). שפירושהו האמוראים באופנים שונים. וע"ע במס' מדות (ד, ז) "וההיכל צר מאחריו ורחב מלפניו ודומה לאר"י.
- 35 אלו שנמצאים מסולמות של צור ועד חיפה (על פי בדיקה בכמה חופים שם), ולפעמים גם אלו שבמקומות אחרים כך.
- 36 במדרש תהלים (צ) איתא: "...וים דומה לעשבים ועשבים דומים לאילנות ואילנות לרקיע", ומוכח שאפילו ירוק נקרא דומה לים [כמו שיווכח כל הרואה את הים מקרוב, שאינו כחול טהור].
- 37 בדרך כלל הקונכיה מכוסה בשכבה דקה של ירוקת הדומה לקרקעית הים [היורדת כשהקונכיה מתייבשת], ולא נראה גוון הקונכיה כי אם במקצת. ויש שרצו לפרש ש'דומה לים' ר"ל לקרקעית הים [בניגוד לשאר החלזונות באזור ההוא שכמעט שאין עליהם ירוקת שגורמת דמיון זה], כמו שמצינו "ים" שעשה שלמה (מלכים א כז, ג), או "כמים לים מכסים" (ישעיהו יא, ט, ורד"ק שם).

- "...וברייתו [תבנית דיוקנו] (רש"י ע"פ שמ"ק), או "צורתו" (רבינו גרשום מאור הגולה) דומה לדג...", ואכן קונכיית המורקס דומה לדג³⁸ [בניגוד לחלזונות אחרים]³⁹.

- "...ועולה אחת לשבעים [שבע" במס' ציצית] שנה...". בזמן הזה סימן זה אינו קיים, שהרי כתב הרדב"ז (שו"ת הרדב"ז סי' תרפ"ה) "בחלקו של זבולון היה עולה מאליו⁴⁰ מן הים אל היבשה והיו מלקטין אותו, ואחר שגלו ישראל לא היה עולה, והשאיר נבוזראדן בארץ מדלת העם לכורמים וליוגבים, ואמרו רז"ל אלו צדי חלזון, משמע שהיו צריכין לצודו"⁴¹.
- "...ובדמו צובעין תכלת,⁴² לפיכך דמיו יקרים",⁴³ וכן כתבו חכמי יון שהצמר הצבוע בפורפורה היה יקר מאד.

38 עי' בפי' דונש בן תמים לספר יצירה (פ"ו מ"ב), שכ' על 'תלי' /ה'מושל' במזלות (ב"י יו"ד קמא, ג) שצורתו כשתי קשתות מחוברות, כזה – (O): "ומה שביניהם יקרא תנין והוא דומה אל דג, דק הראש, והזנב דק, וגדול הבטן".

39 ולפי מה שמוכח שחלזון פירושו בעל קונכיה וכן לפי מה שכ' הראשונים שהוא תולעת, מוכרחים לפרש דברי הגמ' על הקונכיה ולא על צורת הבריה עצמה.

40 כוונת הרדב"ז ב"מאליו" שהוא מה שעולה א' לע' שנה (ע"פ החיד"א בפתח עינים על הגמ' שם, וספר זכר דוד כרך ב עמ' תמח).

41 באמת מה שלא ראינו זאת במציאות לא קשה כלל, שהרי לא ראינו אינו ראיא; ואם נסמוך על "לא ראינו" הרי לא ראינו שום חלזון שעולה אחת לשבעים שנה, ובע"כ יש לפרשו בע"א או שנאמר כדברי הרדב"ז שאין זה בזה"ז; וגם הרמב"ם (פ"ב מהל' ציצית) לא הביא דבר זה בין סימני החלזון.

42 במס' ציצית הגרסא: "ואינו עולה אלא לשבע שנים, לפיכך דמיו ביוקר". משמע, שמשום שאינו עולה הרבה הוא יקר (וכן משמע ברש"י מנחות שם), אך הכוונה שווה, שאם היה עולה תמיד לא היו דמיו יקרים.

43 וכן במנחות מג: "דומה לחותם של זהב", וכ"כ רש"י מגילה ו. וב"מ ס"א:.

עוד דברים שמצינו בחלזון התכלת והפורפורה

- שניהם טומנים עצמם בחול (מדרש לקח טוב - פסיקתא זוטרותא, דברים לג, יח).
- דמו שצובעין ממנו מיפקד פקיד⁴⁴ (תוס' שבת עה. ד"ה כי היכי וכתובות ה: ד"ה מיפקד פקיד מכריחים כן מהגמ' ע"פ שיטתם בענין חבורה).
- צריך להוציא הדם מיד אחר פציעתו "כי היכי דליציל"⁴⁵ ציבעיה" (שבת שם). ואכן צבע הפורפורה מתחיל להתקלקל משעת מיתתו⁴⁶.
- "דמו שחור כדיו" (רמב"ם הל' ציצית פ"ב ה"ב⁴⁷). ואכן דם הפורפורה המשמש לציבעיה נראה כפס שחור על בלוטת הצבע⁴⁸.
- היו עושים ממנו גוונים הרבה (מדרש, מובא ברבינו חיים פלטיאל עה"ת בראשית מט, יג: "שבימים ספון דבר טוב וזהו חלזון, ועושים ממנו כל מיני צבעים...").
- תכלת נקראת 'טיריון' (מוסף הערוך ערך טיריון, ובטעות הודפס בתו"ד הערוך עצמו). וצבע הפורפורה היה נקרא טיריון על שם צביעתו בצור, הנקראת בלשון העמים 'טייר' – Tyre⁴⁹.
- תכלת שימשה הרבה לבגדי מלכים (אסתר ח, טו: "בלבוש מלכות תכלת..."); שבת כו. ורש"י שם; רמב"ן שמות כה, ב) וכן כתבו חכמי יון לגבי צבע הפורפורה

44 "מופקד ועומד שם כנתון בכלי" (רש"י שבת קלג:).

45 כ"ה לפנינו, וכן גרסו רש"י וראב"ה (שבת סי' קצד), וי"ג דליצלה (רנ"ט גאון סי' תפא, הערוך, ר"ח, רמב"ן).

46 נבדק ונמצא כי צבע שהוצא מהחלזון חצי שעה אחרי פציעתו [זמן מיתתו קשה לקבוע בדיוק] כבר אינו צלול כמו צבע שהוציאו מהחלזון מיד עם פציעתו.

47 בנו"כ הרמב"ם לא נמצא שום מקור לדבריו, וכנ' שהיה לפני הרמב"ם מדרש שאינו מצוי שהיה כתוב בו כן [ומה שנמצא במדרש הגדול אינו אלא העתק מדברי הרמב"ם, ונכתב אחריו]. ועיין בצפנת פענח שהציע מקור לרמב"ם מהירושלמי (פ"ב דנדה ה"ז), שדם דגים שחור. ויש שמצאו מקור להרמב"ם בדברי חכמי היוונים שכתבו גם הם שבלוטת הצבע של הפורפורה היא שחורה.

48 ורק אחרי הוצאתו וחשיפתו לאויר משתנה לסגול.

49 כמו כן נקראו שניהם יקינטינון: "חור כרפס ותכלת, תרגום עקילס איירינון קרפסינון ויקינטינון" (מדרש אסתר ומוסף הערוך ערך איירינון, ערך טיינון, וערך יקינטינון), וכן הוא בתרגום השבעים וביוסיפון, וכן נקרא הצבע של הפורפורה בכמה מקומות; אם כי ייתכן שהוא שם כללי לגוון התכלת (כמפורש במוסף הערוך שם).

שהיה מיוחד למלכים ושרים: "ועל ידו היו ניכרים מפשרטי עם"; וכן איתא באסתר רבה (י יב): "מלך לובש פורפרין..." ובמדרש תהלים (כב) "שאינ דרכו של הדיוט להשתמש בה"; וע"ע במדרש הגדול (במדבר ד, ה) "שכן דרכן של מלכים, פורפירא שלהן תכלת".

- התכלת נעלמה בסוף תקופת רבנן סבוראי או בתחילת תקופת הגאונים⁵⁰; וכנראה נעלמה מחמת גזירות שגזרו עליה מלכי רומי. והצבע של הפורפורא ג"כ הוגבל על ידי גזירות באותה תקופה.⁵¹

יוצא לנו מכל הנ"ל:

כדי להניח שהמורקס אינו חלזון התכלת נצטרך לומר, שבזמן חז"ל היו שני מיני חלזונות מצויים בין סולמא דצור לחיפה, אשר שניהם שימשו לצביעת צבע בגוון התכלת, שהיו גם צבעים יקרים וחזקים, ושניהם דומים ממש לקלא אילן, ואף שניהם נקראו פורפורא, וגם שניהם היו מפורסמים (בראשית רבה פ' צא) – ואף על פי כן, אין זכר לחלזון הפסול' בדברי חז"ל, וגם לא הזהירו שלא להשתמש בו לתכלת, וכן שלא להחליפם בטעות, על אף שהיו דומים כל כך; וגם נעלמה

50 עיין מנחות מג: "מר ממשכי אייתי תכילתא בשני רב אחאי" [בתקופת רבנן סבוראי, ע"י סדר תנאים ואמוראים ח"א, אגרת רב שרירא גאון עט, שם הגדולים לחיד"א אות קמ"ה, ובס' דורות הראשונים, רבנן סבוראי פ' כג], ובשו"ת הגאונים שערי תשובה סי' קנ"ט לר' שר שלום גאון, כתב: "כשהיה תכלת ביד ישראל", וגם בשאלות כבר לא הביא הלכות תכלת למעשה.

51 ע"י סנהדרין יב. ובן יהודע שם. מצינו גזירה כזו על הפורפורא בקודקס יוסטיניאנוס וקודקס תיאודוסיאוס [קבצי גזירות של קיסרי רומי]; וע"ע רמב"ן שמות כח, ב: "והתכלת גם היום לא ירים איש את ידו ללבוש חוץ ממלך גוים", וברמב"ן בראשית יד, א: "ומלך גוים... רמז למלך רומי", וכ"ה בילקו"ש שם.

וזו לשונו של קודקס יוסטיניאנוס (ע"פ תרגומו של ר' אליהו טבגר): "לא תהיה שליטה לאדם פרטי בצביעה ובהפצה של הפורפורה, זו הנקראת בלטה, אוקסיבלטה, היאקינתינה [כחול], לא במשי ולא בצמר. אם בכל זאת מישהו מכר גיזת מורקס הנ"ל, עליו לדעת שהוא יאבד את סחורתו ואת ראשו". "קינטינון" הוא תכלת, ע"י לעיל בדברי המדרש רבה ועוד.

התכלת המוזכרת בחז"ל מחכמי או"ה, אעפ"י שהיתה בשימוש נפוץ לצביעת בגדים (עירובין צו: "המוצא תכלת בשוק [פסול, שמא נצבע לצורך בגד]... אדעתא דגלימא צבעינהו").

ומלבד שכלל לא מסתבר לומר כן, קשה ביותר איך אמרו חז"ל בסתמא "תכלת אין כשרה אלא מן החלזון, שלא מן חלזון פסולה" (תוספתא מנחות פ"ט ה"ו), שמשמע שכל שבא מחלזון – כשר לתכלת⁵².

52 וכ"נ מגמ' מנחות מג. שאין עוד צבע כחול מלבד תכלת וקלא אילן, שהרי רב אחאי אומר בתימה: "הא לא תכלתא ולא קלא אילן".